

CONCEPȚIA LUI M. FOUCAULT ASUPRA RELAȚIILOR DE PUTERE

Prof. univ. dr. Sergiu Bălan,

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”, București

sergiub99@yahoo.com

Abstract: *The problem of power was of great importance in Michel Foucault's philosophical work. He parted clearly with the marxist interpretations of power relations, arguing that power is not essentially something that institutions possess and use oppressively against individuals and groups. Consequently, Foucault tries to move the analysis one step beyond viewing power as the plain oppression of the powerless by the powerful, aiming to examine how it operates in day to day interactions between people and institutions. In this sense, the power is more like something that acts and operates in a certain way, it's more a strategy than a possession Foucault sees it as co-extensive with resistance, as a productive factor, because it has positive effects such as the individual's self-making, and because, as a condition of possibility for any relation, it is ubiquitous, being found in any type of relation between the members of society.*

Keywords: *power, discipline, individual, resistance, production.*

Michel Foucault (1926-1984) a fost în egală măsură filosof, psiholog și istoric. În contextul preocupărilor sale de ordin general privitoare la societate și instituțiile sale, la raporturile dintre indivizi, grupuri și instituții, problematica raporturilor de putere ocupă un loc aparte. Investigației critice și istorice a acestei probleme îi sunt dedicate cărți precum *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*¹, *Histoire de la sexualité* (vol. 1: *La volonté de savoir*, vol. 2: *L'usage des plaisirs*, vol. 3: *Le souci de soi*, Gallimard, Paris, 1984, 288 p.)², *Surveiller et punir. Naissance de la prison*³, cursuri susținute la Collège de France, cum ar fi: *Le Pouvoir psychiatrique*, (1973-1974)⁴, *Sécurité, territoire, population* (1977-1978)⁵, *Le Gouvernement de soi et des autres I* (1982-1983), *Le Gouvernement de soi et des autres II : Le Courage de la vérité* (1983-1984)⁶, dar și numeroase articole, studii și interviuri⁷. Ideea fundamentală care reapare în toate aceste lucrări este aceea că locul privilegiat în care putem observa puterea în exercițiul său este acela al relațiilor individului cu societatea și, în special, cu instituțiile acesteia, astfel că Foucault se preocupă, în ceea ce el numește „analiza puterii”, de modul în care diferitele instituții își exercită puterea în raport cu grupurile și indivizii, precum și de maniera în care aceștia din urmă își afirmă propria identitate și rezistență în raport cu efectele exercitării puterii.

După opinia lui Foucault, este eronat să credem, așa cum se obișnuiește, că puterea este doar ceva ce instituțiile dețin și exercită în mod opresiv și constrângător în raport cu

¹ M. Foucault, (1963), *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Presses Universitaires de France, Paris, 212 p.

² *Idem*, (1984), *Histoire de la sexualité* (vol. 1: *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 1976, 224 p., vol. 2: *L'usage des plaisirs*, Gallimard, Paris, 1984, 296 p., vol. 3: *Le souci de soi*, Gallimard, Paris, 288 p.).

³ *Idem*, (1975), *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Paris, 328 p.

⁴ *Idem*, (2003), *Le Pouvoir psychiatrique*, (1973-1974), Gallimard, Paris, 399 p.

⁵ *Idem*, (2004), *Sécurité, territoire, population* (1977-1978), Gallimard, Paris, 435 p.

⁶ *Idem*, *Le Gouvernement de soi et des autres I* (1982-1983), Gallimard, Paris, 2008, 382 p., *Le Gouvernement de soi et des autres II: Le Courage de la vérité* (1983-1984), Gallimard, Paris, 2009, 334 p.

⁷ *Idem*, *Dits et écrits*, vol. 1, 1954-1975, 1708 p., vol. 2, 1976-1988, 1736 p., Gallimard, coll. Quarto, Paris, 2001. Vide și selecția în limba engleză: M. Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ed. By C. Gordon, Pantheon Books, 1980, 270 p.

indivizii și grupurile, astfel că el încearcă să ducă analiza puterii cu un pas dincolo de imaginea ei ca oprimare a celor lipsiți de putere de către cei puternici, către examinarea manierei în care puterea operează în relațiile de fiecare zi dintre oameni și instituții. În primul volum al lucrării *Istoria sexualității*, el argumentează că trebuie să trecem dincolo de înțelegerea puterii ca oprimare, de îndată ce, chiar și în forma lor cea mai radicală, măsurile opresive nu au doar o funcție de reprimare și cenzură, ci și un aspect productiv, deoarece determină apariția unor noi forme de comportament.

Spre deosebire de majoritatea teoreticienilor marxști, din rândul cărora el provine, Foucault nu se preocupă atât de aspectul opresiv al puterii, cât de fenomenul rezistenței celor asupra cărora puterea se exercită. Spre exemplu, gânditorul marxist Louis Althusser și-a îndreptat atenția mai ales asupra modului în care oamenii sunt oprimați de către instituțiile statului și a manierei în care aceștia se constituie ca individualități prin acțiunea mistificatorie a ideologiei.⁸ Dacă pentru Althusser, indivizii reprezintă doar niște marionete ale aparatului ideologic și represiv, iar exercitarea puterii este văzută ca un procedeu ce se desfășoară de sus în jos, Foucault propune un model alternativ, în care relațiile de putere se disipează în toate structurile relaționale ale societății. Aceasta îi oferă mijloacele de a construi un model al formelor cotidiene și mundane al manierelor în care puterea este exercitată și contestată, precum și o analiză care are în centru individul uman ca subiect activ, și nu ca simplu obiect al puterii.

Îndeobște, puterea este înțeleasă drept capacitate a agentului care o deține de a-și impune voința asupra voinței celor lipsiți de putere, sau abilitatea de a-i forța pe aceștia să facă lucruri pe care ei nu doresc să le facă. În acest sens, puterea e gândită prin intermediul ideii de posesie, ca pe ceva deținut de cei aflați la putere. După opinia lui Foucault, însă, puterea nu este ceva care poate fi luat în posesie, ci mai degrabă ceva care acționează și se manifestă într-un anume fel, e mai degrabă o strategie decât o posesiune: „Puterea trebuie analizată drept ceva care circulă, ceva care funcționează doar în forma unui lanț... Puterea este asumată și exercitată prin intermediul unei organizări de tip rețea... Indivizii sunt vehiculele puterii, nu punctele în care ea se aplică”.⁹

Această manieră de a înțelege puterea are două aspecte importante: a) puterea e un sistem, o rețea de relații care cuprinde întreaga societate, mai degrabă decât un raport între oprimat și opresor; b) indivizii nu sunt simple obiecte ale puterii, ci sunt *locus*-ul unde puterea și rezistența la adresa ei sunt exercitate.¹⁰ După opinia lui Mark G. E. Kelly, aceste aspecte pot fi nuanțate mai departe. El consideră că viziunea lui Foucault asupra ideii de putere, așa cum este aceasta expusă în *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, presupune următoarele trăsături: „1. Caracterul impersonal, sau lipsit de subiectivitate (*subjectlessness*) al puterii, ceea ce înseamnă că ea nu este direcționată de către voința subiecților individuali; 2. Caracterul relațional al puterii, care înseamnă că puterea privește întotdeauna *relațiile* de putere între oameni, prin opoziție cu înțelegerea ei ca o cantitate posedată de către aceștia; 3. Caracterul de-centrat al puterii (*decentredness*), care înseamnă că ea nu este concentrată în mâinile unui singur individ ori ale unei clase; 4. Caracterul multidirecțional al puterii, însemnând că ea nu se mișcă numai dinspre cei puternici spre cei mai puțin puternici, ci mai degrabă vine de jos în sus, chiar dacă prin aceasta rămâne non-egalitară; 5. Natura *strategică* a puterii, însemnând că ea are o dinamică proprie, că este intențională”.¹¹

⁸ Cf. L. Althusser, (1984), *Essays on Ideology*, London, Verso.

⁹ M. Foucault, (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, London: Harvester Press, p. 98.

¹⁰ S. Mills, *Michel Foucault*, London, Routledge, 2003, p. 35.

¹¹ M. G. E. Kelly, (2009), *The Political Philosophy of Michel Foucault*, London, Routledge, pp. 37-38.

Alături de aceste caracteristici, consideră Kelly, mai pot fi identificate și altele, care însă nu apar în lucrarea menționată, ci în *Histoire de la sexualité*. Astfel, puterea este coextensivă cu rezistența¹², este productivă, în sensul că determină apariția unor efecte pozitive¹³ și, de asemenea, este ubicuă, adică este prezentă în orice fel de relație între membrii societății, ca o condiție de posibilitate a oricărei relații¹⁴.

Conceperea puterii ca strategie, și nu ca posesie, înseamnă că ea trebuie să fie gândită ca un lucru care trebuie mereu exercitat, și nu ca unul care poate fi pur și simplu dobândit. Ea nu e localizată în mod exclusiv în anumite instituții ori indivizi, ci este mai degrabă un set de relații dispersate în întreaga societate: „Nu mă refer aici la Puterea cu P mare, care este dominatoare și își impune propria raționalitate asupra totalității corpului social. În realitate, există numai relații de putere. Ele sunt multiple, ele au forme diferite, se pot găsi în acțiune în relațiile de familie, în cele din interiorul unei instituții ori în administrație”¹⁵.

Această viziune vine în contradicție directă cu aceea marxistă, pentru care puterea e o formă de reprimare sau oprinare. După Foucault, puterea trebuie să fie înțeleasă drept ceva diferit față de represiune, de ceea ce obligă indivizii la conformare: „Dacă puterea nu ar fi fost nimic altceva decât represivă, dacă nu ar fi făcut altceva decât să spună nu, chiar credeți că am fi reușit să ne supunem ei?”¹⁶ În consecință, consideră Foucault, puterea este, coextensivă cu rezistența, productivă și ubicuă, fiind condiția de posibilitate a tuturor celorlalte raporturi interumane.¹⁷

În primul volum al lucrării *Istoria sexualității*, Foucault afirmă că „acolo unde este putere, acolo este și rezistență”¹⁸. Aceasta înseamnă că raporturile dintre indivizii prinși în relații de putere nu sunt reductibile la simpla raportare stăpân-sclav sau opresor-victimă, ci au un caracter productiv, deoarece presupun fenomenul rezistenței, fără de care nu poate fi concepută nicio relație de putere: oriunde se exercită puterea, există și cineva care îi rezistă.

Pentru Foucault, statul nu este în primul rând o entitate care posedă prin excelență puterea, ci mai degrabă una care construiește un sistem de relații care îi așează pe oameni în raporturi care fac ca sistemul politic să funcționeze. În lucrarea *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, el trece în revistă modul în care a fost exercitată puterea în diferite etape ale istoriei europene și arată cum s-a trecut de la sistemul de putere monarhică la cel democratic, utilizând în mod expresiv imagistica pedepsei: dacă simbolul puterii monarhice era spectacolul execuției publice, acela al puterii democratice este disciplinarea, încarcerarea și supravegherea la adăpost de privirea publică. Substratul acestei modificări calitative a modalității de pedeapsă a celor vinovați de încălcarea legii este o schimbare a formelor de putere care circulă în societate: execuția publică era simbolul exterior al puterii regale, exercitate de sus în jos (regele fiind întruparea puterii națiunii) și ea lasă locul manierelor democratice de pedeapsă, precum încarcerarea, ceea ce simbolizează faptul că acum puterea e exercitată de către întreaga

¹² Cf. M. Foucault, *An Introduction*. Vol. 1 of *The History of Sexuality*, Translated by Robert Hurley, New York: Pantheon, 1978. Reprinted as *The Will to Knowledge*, London: Penguin, 1998, p. 95; M. Foucault, *Power/Knowledge*, Edited by Colin Gordon, Brighton: Harvester, 1980, p. 142.

¹³ Cf. *Op. cit.*, p. 94.

¹⁴ Cf. *Op. cit.*, p. 142.

¹⁵ M. Foucault, (1988), *Critical theory/intellectual theory*, interview with Gerard Raulet, în L. Kritzman (ed.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*, London: Routledge, p. 38.

¹⁶ M. Foucault, (1978), *The History of Sexuality*, translated by Robert Hurley, Vol. I, New York: Pantheon, p. 36.

¹⁷ M. G. E. Kelly, (2009), *The Political Philosophy of Michel Foucault*, London, Routledge, p. 38.

¹⁸ M. Foucault, (1978), *The History of Sexuality*, translated by Robert Hurley, Vol. I, New York: Pantheon.

societate. Foucault pune în contrast cele două tipuri de exercitare a puterii, ceea ce ne ajută să înțelegem diferența dintre puterea exercitată de către suveran și aceea democratică: „Acest nou mecanism al puterii se sprijină mai mult pe trupuri și pe ceea ce ele fac, decât pe pământ și produsele sale. Este un mecanism al puterii care permite ca din trupuri să se extragă timp și muncă, mai degrabă decât bogăție și bunuri. Este un tip de putere care este exercitată în mod constant prin mijloacele supravegherii mai degrabă decât într-o manieră discontinuă, prin intermediul unui sistem de pârghii sau obligații distribuite de-a lungul timpului. Ea presupune o rețea extrem de strânsă de coerciții materiale, mai degrabă decât existența fizică a unui suveran. Ea este, în mod fundamental, dependentă de principiul, care instituie în mod autentic o nouă economie a puterii, după care trebuie să se poată spori simultan atât forțele care sunt supuse puterii, cât și forța și eficacitatea a ceea ce le supune”.¹⁹

În continuare, gânditorul francez examinează modul în care disciplina, ca formă de auto-reglementare încurajată de către instituții, devine omniprezentă în societățile moderne și se transformă într-un instrument prin care individul modelează realitatea și pe sine însuși: „Trebuie să încetăm odată pentru totdeauna să descriem efectele puterii în termeni negativi: ea «exclue», «reprimă», «cenzurează», «abstrage», «maschează», «ascunde». În fapt, puterea produce; ea produce realitatea; ea produce domeniile obiectelor și ritualurile adevărului”²⁰. Instituțiile utilizează diverse forme de exercitare a puterii, sub forma unor mecanisme și tehnici specifice: Foucault arată cum spitalul, clinica, închisoarea și universitatea împărtășesc o serie de tehnici și practici disciplinare. Disciplina constă într-o preocupare pentru control care este internalizată de către fiecare individ, cu referire la respectarea reperelor temporale, controlul posturii și funcțiilor corporale, sublimarea dorințelor și emoțiilor imediate. Toate acestea reprezintă efecte ale presiunii disciplinare, dar în același timp sunt acțiuni care, prin intermediul unor presiuni venite inițial din exterior, conduc la disciplinarea persoanei de către ea însăși și în cele din urmă la constituirea individului însuși ca subiect. „Cel mai semnificativ aspect al tezei lui Foucault este accentul pus de el pe natura *productivă* a exercitării moderne a puterii. Obiectivul său fundamental a fost acela de a răsturna cu susul în jos o concepție negativă și de a atribui producerea conceptelor, ideilor și structurilor instituțiilor, circulației și exercitării puterii în formele sale moderne.”²¹

Pentru Foucault, disciplina este un set de strategii, proceduri și modalități de comportare asociate cu anumite contexte instituționale care impregnează apoi modul de gândire și de comportare în genere. Ea acționează în patru moduri specifice.²² Mai întâi, prin distribuirea *spațială* a indivizilor în anumite moduri, ceea ce se realizează cel mai adesea prin închiderea acestora. În cazul închisorii, deținutul este separat de semenii prin încarcerarea sa într-o incintă izolată (ceea ce e valabil și pentru pacientul clinicii psihiatrice). Această distribuție spațială este realizată în societate și prin alte mijloace, cum ar fi segregarea indivizilor în grupuri heterogene (de exemplu, studenții sunt separați de muncitori), așezarea indivizilor și a utilajelor în încăperi separate, după cum este prevăzut în planul arhitectural al unei fabrici ori prin rețele de relații ierarhice (soldații și ofițerii sunt cazați în încăperi separate). Supuși unor astfel de proceduri, indivizii ajung să-și „cunoască locul” în contextul economiei generale a spațiului asociată cu puterea disciplinară. În al doilea rând, disciplina acționează prin controlul *activităților*. O tendință specifică puterii disciplinare este aceea de a utiliza trupul

¹⁹ M. Foucault, (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, London: Harvester Press, p.104.

²⁰ M. Foucault, (1977), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Allen Lane, p. 194.

²¹ Alec McHoul, Wendy Grace, (1993), *A Foucault Primer. Discourse, Power and the Subject*, London, Routledge, p. 64.

²² *Ibidem*, pp. 69-70.

individului pentru a obține „timp și muncă”, mai degrabă decât „bogăție și bunuri”. Timpul este „extras” din trup prin controlul strict al activităților acestuia, cu ajutorul instituirii unui program zilnic strict, a ajustării mișcărilor astfel încât să parcurgă o succesiune de stadii temporale, prin corelarea posturilor și mișcărilor corporale (cum ar fi de exemplu educarea scrierii caligrafice) ori prin articularea mișcărilor corpului cu acelea ale unui obiect (ca în instrucția militară cu armamentul din dotare). În al treilea rând, disciplina privește organizarea segmentelor sau *stadiilor* instruirii, lucru valabil îndeosebi în cazul practicilor pedagogice. Puterea disciplinară dezvoltă un cod general al relațiilor dintre maestru și discipol, care e pus în practică în diferitele domenii ale învățării și codifică segmentele instruirii în stadii ierarhizate, fiecare dintre acestea fiind mai complex și mai dificil decât precedentul. Acest lucru permite ca dezvoltarea abilităților vizate să poată fi supravegheată eficient și de asemenea oferă posibilitatea de a diferenția între indivizii mai mult sau mai puțin instruiți. În sfârșit, disciplina instituie o *coordonare* generală a tuturor părților unui sistem, ceea ce înseamnă că procedurile educative ce vizează trupul individului sunt integrate într-un mecanism mai cuprinzător, că seriile cronologice devin și ele piese ale mecanismului, dar și că se instituie un sistem precis de comenzi. Pentru a institui această coordonare, disciplina utilizează ceea ce Foucault numește „tactici”, prin intermediul cărora „rezultatul acțiunii diferitelor forțe este sporit prin combinarea lor calculată”.²³

Intenția aflată în spatele utilizării acestor metode disciplinare este aceea de a obține uniformizarea, însă, arată Foucault, efectul este unul contrar: constituirea individului prin interiorizarea disciplinei înseamnă tocmai apariția unor identități diferite și disparate. Individualitatea este un produs al modernității, ca și pretenția, presupus eliberatoare, ca societatea să recunoască individualitatea și diferența, deși este unul neintenționat, chiar nedorit în proiectul disciplinar inițial: „Individul nu trebuie conceput ca un fel de nucleu elementar, ca un atom primitiv, ca un material multiform și inert pe care puterea vine să-l îngrădească sau împotriva căruia se întâmplă ca ea să acționeze, și, făcând acest lucru, supune ori strivește individualul. În fapt, unul dintre efectele principale ale puterii este acela că anumite trupuri, anumite gesturi, anumite discursuri, anumite dorințe, ajung să fie identificate cu și constituite ca indivizi. Individual, ceea ce este, nu este *vis-à-vis*-ul puterii, ci este, cred, unul dintre primele sale efecte.”²⁴

Structura disciplinară despre care Foucault, asemenea multor alți teoreticieni ai puterii, a vorbit mai pe larg este panopticonul, o structură arhitecturală descrisă pentru prima dată de către Jeremy Bentham, ca o modalitate de a aranja ocupanții unei închisori în așa fel încât fiecare dintre ei poate fi văzut tot timpul de către supraveghetor, fără ca acesta să fie la rândul său vizibil, și fără ca prizonierii să aibă acces unul la celălalt. Foucault îl descrie foarte sugestiv într-un interviu intitulat *Ochiul puterii*: „O clădire închisă, de forma unui inel. În centrul său se află un turn, perforat de ferestre largi, care se deschid către fața interioară a inelului. Clădirea exterioară este împărțită în celule, fiecare dintre acestea întinzându-se pe întreaga lărgime a inelului. Aceste celule au două ferestre, una deschizându-se către interior, în fața ferestrelor turnului central, iar cealaltă, exterioară, permițând ca lumina zilei să pătrundă în întreaga celulă. Tot ceea ce este necesar este să așezăm un supraveghetor în turnul central și în fiecare celulă un nebun, un pacient, un condamnat, un muncitor sau un școlar. Lumina ce cade din spate permite ca micile siluete ale captivilor din inelul de celule să fie văzute din turnul central. Pe scurt, principiul temniței este inversat; lumina și privirea supraveghetorului îl țin

²³ M. Foucault, (1977), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Allen Lane, p. 167.

²⁴ M. Foucault, (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, London, Harvester Press, p. 98.

captiv pe deținut mai eficient decât întunericul, care până la urmă asigură un fel de protecție.”²⁵

Această manieră specială de aranjament spațial înseamnă expunerea individului la o maximă vizibilitate, ceea ce determină apariția unei noi forme de practică disciplinară internalizată: persoana este obligată să se comporte ca și când ar fi supravegheată continuu, chiar dacă acest lucru nu se întâmplă mereu. Individul aflat în panopticon este obligat să internalizeze “privirea” (*le regard*) disciplinară astfel încât “cel care este captiv într-un câmp de vizibilitate și care știe acest lucru, își asumă el însuși responsabilitatea pentru constrângerile puterii; el le face să acționeze în mod spontan asupra sieși; el înscrie în el însuși relația de putere în care joacă simultan ambele roluri; el devine principiul propriei sale supunerii”²⁶. Astfel ia naștere o formă nouă a puterii: în loc ca aceasta să fie exercitată în mod real, direct asupra corpului victimei, de către instituția care deține autoritatea, acum individul însuși joacă ambele roluri, iar opresorul poate foarte bine să fie absent, deoarece prizonierul a internalizat atât de bine codul comportamental impus, încât se poartă ca și când supraveghetorul ar fi mereu de față.

În ceea ce privește puterea politică, Foucault se preocupă în mod special de raporturile de putere legate de guvernare (pentru care el construiește conceptul de *gouvernementalité*, pornind de la *gouverner* și *mentalité*), întrebându-se cine anume poate și este indicat să guverneze, cine trebuie gubernat, dar și cum anume trebuie gândite metodele de guvernare, adică de modelare a comportamentului celuilalt. În mod fundamental, el consideră că relațiile de putere politică sunt în general condamnate la ratarea scopului pentru care sunt constituite: cel mai adesea, ele nu reușesc să atingă obiectivul final, care e dominația absolută, ceea ce constituie încă un argument pentru a nu considera relațiile de putere ca fiind negative și constrângătoare: „Dacă puterea este mai degrabă relațională decât o emanație dintr-un loc special, precum guvernul sau poliția; dacă este difuzată în ansamblul tuturor relațiilor sociale mai degrabă decât impusă de sus; dacă este instabilă și are nevoie de repetiție continuă pentru a se menține; dacă este productivă în aceeași măsură în care e represivă, atunci este dificil să vedem relațiile de putere ca fiind doar negative și constrângătoare”²⁷

Analizând „gubernamentalitatea”, Foucault accentuează din nou asupra faptului că este o eroare să înțelegem instituțiile, precum statul, ca fiind esențialmente opresive (așa cum procedează marxiștii) și ca având o soliditate și o permanență pe care nu o au, ci dimpotrivă, sunt caracterizate de fragilitate și potențial ridicat de schimbare: „Supraevaluarea problemei statului este un fapt paradoxal deoarece este în aparență reduționist: este o formă de analiză care constă în reducerea statului la un anumit număr dintre funcțiile sale, precum dezvoltarea forțelor de producție sau reproducerea relațiilor de producție, și cu toate acestea, viziunea aceasta reduționistă asupra relativei importanțe a rolului statului îl prezintă în mod invariabil ca fiind un scop ce trebuie în mod absolut esențial atins și ca o poziție privilegiată care trebuie ocupată. Statul, însă, la fel de probabil ca în oricare alt moment al istoriei sale, nu are această unitate, această individualitate, această funcționalitate riguroasă, și nici, pentru a o spune pe față, această importanță: probabil că, în cele din urmă statul nu e nimic altceva decât o realitate compozită și o abstracție mistificată, a cărei importanță este cu mult mai limitată decât cred mulți dintre noi.”²⁸

²⁵ M. Foucault, *The Eye of Power*, in C. Gordon (ed.), *Power/Knowledge*, Brighton: Harvester, pp. 147–165.

²⁶ M. Foucault, (1991), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Harmondsworth, Penguin, pp. 202–203.

²⁷ S. Mills, (2003), *Michel Foucault*, London, Routledge, p. 47.

²⁸ M. Foucault, *Governmentality*, în G. Burchell, C. Gordon, and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago, University of Chicago Press, pp. 85–103.

În consecință, pentru Foucault, statul nu este un agent supra-uman, care posedă o voință și intenții analoge cu acelea ale oamenilor. Aceasta nu înseamnă că ar trebui să renunțăm la noțiunea de stat, ci doar că, atunci când analizăm relațiile de putere, trebuie să trecem dincolo de ea: „Statul, cu toată omnipotența aparatelor sale, este departe de a fi capabil să ocupe întregul câmp al relațiilor reale de putere.”²⁹ Relațiile dintre părinți și copii, dintre persoanele care se iubesc, dintre angajatori și angajați sunt, toate, relații de putere, iar în orice interacțiune dintre oameni, puterea este obiect de negociere, fiind stabilită poziția fiecărui individ în cadrul ierarhiei, oricât de flexibilă ar fi aceasta.

În concluzie, Foucault analizează relațiile dintre individ și societate fără a presupune că individul este lipsit de putere în raport cu instituțiile, cu grupurile ori cu statul. El nu minimalizează restricțiile la care acesta este supus, dar consideră că puterea nu este concentrată, ci difuzată în întreg corpul societății, ceea ce ne permite să o vedem la lucru în fiecare interacțiune dintre oameni, și, prin însuși acest fapt, să observăm modul în care apare mereu rezistența. Acest lucru face ca puterea să fie văzută ca un element mai volatil, mai instabil, care poate face mereu obiectul contestării, astfel că devine necesară o reînnoire continuă și o afirmare constantă a relațiilor de putere.

²⁹ M. Foucault, *Truth and power*, în C. Gordon (ed.), *Power/Knowledge*, Brighton: Harvester, pp. 107–133.